

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

SHARQ MASH'ALI

Jurnal veb-sayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/ot>

SHARQ MASH'ALI

XITYOYLIK SAYYOH SHYUAN ZANGNING “BUYUK TAN SAYOHATNOMASI”
ASARI VA “SIN TAN SHU” MANBASINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI*Xubbaliyeva Maxpurat**Tayanch doktorant**Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti**Toshkent, O‘zbekiston*

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: Shyuan Zang, “Buyuk Tan sayohatnomasi”, Sharqiy Turkiston, “Sin Tan Shu”, G‘arbiy mamlakatlar, buddizm, Suye, Mingbuloq, Issiqko‘l, Muzart, Shi gou, Pomir tog‘lari, Hindiston.

Annotatsiya: Ushbu maqolada 627-yilda Hindistonga buddizm dinini o‘rganish maqsadida safarga otlangan xitoylik sayyoh Shyuan Zangning Markaziy Osiyoga tashrifi chog‘ida yurtimiz tarixiga oid ma‘lumotlar qayd etilgan “Buyuk Tan sayohatnomasi” asari haqida so‘z boradi. Sayyoh Markaziy Osiyo orqali Hindistonga boradi va safar davomida o‘zi guvoh bo‘lgan voqea hodisalarni, bir nechta davlatlarning geografik joylashuvini, mintaqamizning o‘rta asrlardagi aholisi, etnografiyasi, kundalik turmush tarzini yorituvchi qimmatli ma‘lumotlarni sayohatnomasiga yozib boradi. Markaziy Osiyodagi bir qancha davlatlar va ularga olib boruvchi yo‘llarning masofasi sayohatnomada aniq ko‘rsatiladi hamda Markaziy Osiyo tarixiga oid toponomik ma‘lumotlar ketma-ketlikda beriladi.

Xitoylik sayyoh Shyuan Zang Sharqiy Turkistonning g‘arbiy hududlaridan yo‘lga chiqib, hozirgi Qozog‘iston, Qirg‘iziston Respublikalariga qarashli hududlarga va yurtimizga tashrif buyurishi hamda bu vaqtdagi taassurotlari aks ettiriladi. Sayohatnomada berilgan joy nomlarining hozirgi kundagi joylashuvi va nomlari aniqlandi. Shu bilan birga, maqolada xitoylik tarixchi Ouyan Syuning “Sin Tan shu” asari va Shyuan Zangning “Buyuk Tan sayohatnomasi” asaridagi o‘xshash va bir birini inkor etuvchi ma‘lumotlar o‘rganilgan. Bu borada olib borilgan o‘zbek, rus va xitoylik tarixchilarning ilmiy tadqiqot ishlaridan xulosalar keltirilgan. Maqolada ikki muhim manbadagi ma‘lumotlar berilgan va tadqiq qilingan.

CHINESE TRAVELER XUANZANG'S WORK "THE GREAT TANG RECORDS ON THE WESTERN REGIONS" AND THE UNIQUE ASPECTS OF THE "XIN TANG SHU" SOURCE

Khubbaliyeva Makhpurat

PhD student,

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Xuan Zang, The Great Tan's Travelogue, Central Asia, Xin Tan Shu, Buddhism, Suye, Mingbulak, Issyk-Kul, Muzart, Shi Gou, Pamir Mountains, India.

Abstract: This article is dedicated to the book "The Great Tan's Travelogue" which recounts the historical journey of the Chinese traveler Xuan Zang to Central Asia in 627 AD, as he embarked on a travelling to India to study Buddhism. Throughout his travels, Xuan Zang meticulously documented the events he witnessed, the geographical locations of various countries, as well as the ethnography and daily life of the medieval inhabitants of the region. The travelogue provides detailed accounts of the distances and routes to several Central Asian countries, offering valuable topographical insights into the history of the region. Xuan Zang's extensive journey encompassed territories that now belong to the Republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan, offering unique perspectives and impressions of the places he visited. Furthermore, this article delves into comparative analyses of the accounts provided in Xuan Zang's "The Great Tan's Travelogue" and the Chinese historian Ouyang Xiu's "Xin Tan Shu," presenting findings from scholarly works by Uzbek, Russian, and Chinese historians. This study sheds light on the rich historical and geographical information preserved in these pivotal sources.

ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ КИТАЙСКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА СЮАНЬ ЦЗНА "ВЕЛИКОЕ ТАНСКОЕ ПУТЕШЕСТВИЕ НА ЗАПАД" И ИСТОЧНИКА "СИНЬ ТАН ШУ"

Хуббалиева Махпурат

Докторант,

Ташкентский государственный университет востоковедения

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Сюань Занг, «Путешествие Великого Тана», Восточный Туркестан, «Син Тан Шу», страны Запада, буддизм, Суе, Мингбулок, Иссyk-Куль, Музарт, Ши гоу, горы Памира, Индия.

Аннотация: В данной статье говорится о произведении «Путешествие в Западный край во времена Великой Тан», в котором зафиксированы сведения об истории нашей страны во время посещения Средней Азии китайского путешественника Сюань Цзана, отправившегося в Индию для изучения буддизма в 627 году. Путешественник едет в Индию через Среднюю Азию и записывает в свою путевую книгу события, свидетелем которых он стал во время путешествия, географическое положение ряда стран, население нашего

региона, этнографию и повседневную жизнь в средних веках. В путеводителе четко указаны расстояния нескольких стран Средней Азии и дороги, ведущие к ним, а также последовательно даны топонимические сведения по истории Средней Азии. Китайский путешественник Сюань Цзан, выехав из западных районов Восточного Туркестана, побывал на территориях, современного Казахстана и Кыргызстана, и посетил нашу страну, а также описал свои впечатления за это время. Определены современное местоположение и названия топонимов, приведенных в путеводителе. В то же время в статье рассматриваются сходные и противоречивые сведения в «Синь Тан Шу» китайского историка Оуян Сюя и «Путешествие в Западный край во времена Великой Тан» Сюань Цзана. По этому поводу представлены выводы из научных исследований узбекских, российских и китайских историков. В статье представлена и исследована информация из двух важных источников.

KIRISH

Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi aloqalar qadimgi davrlarga borib taqaladi. Xitoyda Tan sulolasining hokimiyatga kelishi o'rtadagi munosabatlarni jadal rivojlanishiga olib keldi. Tan sulolasi Markaziy Osiyo va Xitoy aloqalari tarixidagi eng muhim va taniqli sulolalaridan biri hisoblanadi. Savdo va elchilik munosabatlarida sezilarli darajada mustahkamlandi. O'z navbatida bu ijtimoiy-madaniy almashinuvlarni kuchaytirdi. Xitoy manbalarida ushbu jarayonlarning aks ettirilishi fikrimizning yoqin isbotidir. Tan davridagi aksariyat manbalarda nafaqat Markaziy Osiyo va Xitoy o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy aloqalar balki, bu ikki davlatning geografik joylashuv o'mi, yashash shart sharoitlari haqida so'z boradi. Biroq Xitoy tilidagi manbalarning aksariyatida karvon yo'llari bo'ylab joylashish ketma-ketligi hech qanday tarzda tasvirlanmagan va shuning uchun ularning nisbiyligini aniqlash ko'pincha qiyin va hatto imkonsizdir. Bu borada Shyuan Zangning "Buyuk Tan sayohatnomasi" (xitoy tilida 大唐西域记 "Da Tang Xi Yu Ji") asari qimmatlidir.

TADQIQOTNING USULLARI

Maqsad va vazifalar. Tadqiqotning maqsadi sifatida Xitoy manbalarida Markaziy Osiyo tarixiga oid berilgan ma'lumotlarni tadqiq etish belgilangan. Qadimgi Xitoy manbalarida yurtimizga kelgan bir nechta xitoylik sayyoh va budda rohiblarining xotiralarida madaniy aloqalar, savdo-sotiq munosabatlari, qadimiy shaharlar, ijtimoiy hayot to'g'risidagi ma'lumotlar aks ettirilgan. Tadqiqot davomida sayohatnomalarda Markaziy Osiyoning ijtimoiy – siyosiy va madaniy hayotiga oid ma'lumotlarni chuqur tahlil etish kabi vazifalar belgilangan.

Tadqiqotni amalga oshirishda uslubiy jihatdan, qiyosiy tahlil xususiyatiga ega mantiqiy-tarixiy, tizimlashtirish usullariga tayanildi. Tarixiy-qiyosiy tahlillardan so'ng ular asosida umumlashtirilgan xulolasalarga kelingan.

NATIJALAR/MUHOKAMA

Xitoylik sayyoh Shyuan Zang 629-645 yillarda Hindistonga sayohat qiladi. U Sharqiy Turkiston va Jung'oriyaning shimoli-g'arbiy yerlaridan, Markaziy Osiyodan (shimoli-sharqdan uning markazi orqali janubgacha Afg'onistonning shimoliy chegaralarigacha) o'tib, u yerdan Hindistonga borishi kerak bo'ladi. Shyuan Zang to'liq ma'noda sayohatchi emas, balki ziyoratchi edi. Lekin u buyuk geograf ham edi. Hindistonga ketayotib, u o'zining eslatmalarida o'nlab davlatlarni tasvirlab beradi. Shu bilan birga, ularning har biri u yoki bu karvon yo'liga bog'langan guruhlariga bo'lib tasvirlab berdi. U har bir berilgan guruhning holatini ma'lum yo'l bo'ylab birin-ketin joylashish ketma-ketligida aks ettiradi. Va u o'z-o'zidan fizik-geografik obyektlarga qiziqmasa ham, har bir yo'lda ularning eng muhimlarini eslatib o'tdi. Tan sulolasi davrida Shyuan Zang¹ o'zining 629-yilda boshlangan Hindistonga sayohati davomida G'arbiy mamlakatlar, Markaziy Osiyo haqida bir necha ma'lumotlar yozib qoldiradi.

Sayyoh Shyuan Zang aynan buddizm dinini chuqur o'rganish maqsadida Hindistonga yo'l oladi. Oqsudan Toshkentgacha bo'lgan yo'nalish ya'ni sharqdan g'arbga qarab 600 li (345,6 km.), janubdan shimolga qarab 300 (172,8 km.) li, bosh shahar aylanasi ko'ra 5-6 (3,4 km.) li masofaga harakatlangan Shyuan Zang yeri, ob-havosi, mahalliy xalqning fe'l-atvori, urf – odatlari, tillari Kucha (Kuche yoki Kuchar) ² davlatinikiga o'xshashligi haqida yozib qoldiradi. Bu yerlarda ajoyib navli paxta va jun mahsulotlari ishlab chiqarilganligi va ular qo'shni davlatlarda yuqori baholanganligi qayd etadi. Shimoldan g'arbga qarab, 300 (172,8 km.) li yurganda toshli sahroni kesib o'tishadi. Muzli tog'lar Sunlindan (Pomir tog'i) dan shimolga qarab oqadi deb o'z xotiralarida yozib qoldiradi. Tog'lar bo'ylab 40 (23 km.) li dan ko'proq yurgandan so'ng katta tiniq ko'lga kelishdi. Shyuan Zang ko'lni havorang deb ta'riflaydi va Jexay- Issiqko'l yoki Syanxay – tuzli ko'l deb ataydi. Uning aylanasi 1000 (576 km.) lidan oshiqroq, u sharqdan g'arbga qarab kengroq, janubdan shimolga qarab torroq joylashgan bo'lib, hamma tarafidan tog' bilan o'ralgan. Suvning rangi havorang ko'k, tami achchiq – sho'r, katta to'lqinlar hisobsiz bo'lib, qirg'oqlarga urilib turadi. Bu yerda ko'p baliqlar oziqlanadi. Biroq

¹ Xalq orasida Tang Sing ya'ni Tan sulolasi davridagi rohib deb ham ataladi. Rus olimlari tomonidan "Сюань-цзан" shaklida ham uchraydi. Xitoyshunos olim A.Xodjavevning ilmiy asarlarida esa "Shyuan Zang" tarzida berilib muallif ham shu tarzda yozilishini qo'llab quvvatlaydi. Chunki xitoy tilida bu nom "玄奘"- Xuánzàng shaklida keladi. Shu sababli o'zbek tilida "Shyuan Zang" deb ifodalanishi to'g'ri hisoblanadi.

² Taklamakon sahrosining shimoliy chekkasida, Buyuk Ipak yo'lining shimoliy yo'li orqali Qorashar va g'arbdan Aksu oralig'ida joylashgan qadimgi buddizm davlati. Hozirgi Xitoyning Shinjon-Uyg'ur avtonom viloyatining Aksu tumanidagi voha.

juda qo'rqinchli ko'ringani bois, baliqlar ko'p bo'lishiga qaramasdan bu joyda hech kim baliq ovlashni xohlamasdi. Shimoldan g'arbga qarab 500 (288 km.) li yurganlaridan so'ng Suye daryosi bo'yidagi shaharga kirib kelishadi. Bu shahar aylanasi 5-6 li ni tashkil etadi. Shu o'rinda xitoyshunos olim A.Xodjayevning fikrlarini e'tiborga olsak, olim Suye shahrini tarixiy Tarozga va hozirgi To'qmoq shahrining o'rnida joylashganligini ta'kidlaydi³.

Suye shahridan Keshaniya podsholigigacha (Kesh, Shahrizabz)⁴ bo'lgan shahar Suli⁵ deb nomlangan. Uning aholisi ham shu nom bilan atalgan. Aholining kiyimlari asosan ichki qismi yupqa jun matolardan, tashqi qismi esa qalin po'stindan iborat bo'lgan. Pastki qism kiyimlar tor va kalta ko'rinishda bo'lgan. Sochlarini qirib olib, peshonalarini ipak bog'ichlar bilan o'rab olishgan. Suye shahridan 400 (230,4) li g'arbga yurganda Syansyuanga yetib kelishdi. Maydoni 200 (115,2 km².) li ni tashkil qiladi. Janub tomondan qorli tog'lar qolgan uch tomoni cho'ldan iborat. Yerlari nam, o'rmonlari qalin, bahorda xilma-xil gullar ochiladi. Bu yerda ko'plab ko'llar mavjudligi uchun "Ming kalit", "Mingbuloq"⁶ (Qozog'iston Respublikasi Turkiston viloyatidagi qishloq) nomini olgan. Tuszyue⁷ xoqoni har yili jaziramadan saqlanish uchun keladi.

1.Rasm

Shyuan Zangning sayohat marshruti⁸

Ushbu hududda kiyiklar ko'p bo'lib, odamlarga juda o'rgangan. Ular odamlardan qo'rqmaydi va qochmaydi. Biroq ularni ovlashga ruxsat berilmagan. Kim o'ldirsa jazolangan.

³ А.Ходжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – Б.163

⁴Б.Г.Гафуров.Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. 2-е изд. – М., 1972. – С.121

⁵So'g'diylarning qadimiy nomlanishi.

⁶Байпаков, К.М. Западно-тюркский и Тюркешский каганаті: тюрки и согдийці, степь и город / К.М.Байпаков // Известия НАН РК. Серия общественніх наук. – 2009. – С.105

⁷ Turk atamasi. Tujyue -qadimgi talaffuzda tiek, tiekle, tienglieng, tietle, tu-kvet deb o'qilgan. А.Ходжаев. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – Б.170

⁸ Xaritada jigarrangda berilgan marshrut Hindistonga borish yo'nalishi, siyohrangdagisi esa Xitoyga qaytish marshruti ko'rsatilgan. Manba. Роман "Путешествие на запад" и подлинная история Танского монаха // <https://anashina.com/roman-puteshestvie-na-zapad-i-podlinnaya-istoriya-tanskogo-monaxa/>

Shuning uchun kiyiklar podasi himoya qilingan. Syansyuandan g'arbiga qarab 140-150 li yurilsa Da-lo-si shahriga kelishdi. Shahar aylanasi 8-9 li. U yerda savdogarlar va so'g'dlar aralash istiqomat qilishadi. Yeri va ob-havosi xuddi Suye shahri kabi. Taxminan bu shahardan 10 li janubga yurilsa, shaharcha bor. Bu odamlar o'nta xonlikdan iborat. Ular hech qachon asir tushishmagan. Ularning tili, urf-odatları, qonunlari xitoyliklarnikiga o'xshagan. Janubiy g'arbiga qarab 200 (115,2 km.) li yurilsa, Oq daryo (xitoycha Bay-shuy) dagi shaharga keladi. Rus tarixchilaridan N.V.Aleksandrova rohibni bu joy borasida shahar bo'yidagi daryoni nazarda tutganligini ta'kidlaydi. Hamda Oq daryoni Aris⁹ daryosining irmog'i deb hisoblaydi.

Da-lo-siga nisbatan yer va ob-havosi ancha yaxshi deya ta'riflanadi. Shu yerdan janubi g'arbiga qarab 200 (115,2 km.) li yurib, Gun-yuy shahriga keladi. Gun-yuy shahrini rus tarixchisi N.V.Aleksandrova Orxun bitiklaridagi Kangyuy¹⁰ ga mos kelishi mumkin degan fikrni ta'kidlaydi.

Ouyan Syu "Sin Tan Shu" asari uchun G'arbiy mamlakatlar haqidagi asarini yozish jarayonida, elchilardan olingan ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda, Shyuan Zangning eslatmalaridan aniq foydalangan. Shyuan Zang ta'riflarining ketma-ketligini va sulolaviy tarix ma'lumotlariga tayangan holda, VI asr oxiri VII asr boshlarida Markaziy Osiyoning g'arbiy qismidagi davlatlarning nisbiy holatini ko'rsatishga harakat qilamiz.

Yuqorida ta'kidlanganidek, sulola tarixidan farqli o'laroq, Shyuan Zang davlatlarning mahalliy nomlarini beradi. Sayohatnomani tarjima qilish jarayonida olimlar bir qator hollarda ularni eski xitoy tilidagi yoki Tan davridagi nomlari bilan aniqlashga harakat qilganlar.

Rus tarixchilaridan yana biri Л.А.Боровкова "Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э." asarida Shyuan Zangning sayohat yo'nalishini Tan sulolasi tarixini yorituvchi ikki muhim manba ya'ni "Tan sulolasining yangi tarixi" va "Tan sulolasining eski tarixi" manbalari asosida taqqoslaydi. Manzilgohlarning joylashishi va nomlarini ham tadqiq qiladi. Sujidan (Kuchi) g'arbda 600 li (316 km) "Buyuk Tan (davridagi) G'arbiy mamlakatlar xotiralari" va "Tan sulolasi yangi tarixi" da sobiq Gumo deb aniqlangan Balujia davlati ko'rsatilgan. "Xan shu" (漢書- Xan sulolasi tarixi¹¹) ga ko'ra, Guitsidan Gumogacha 670 li (268 km) bor edi. Xan va Vey davrlaridagi masofa ko'rsatkichi bo'lgan "li" o'lchamlari o'rtasidagi uzunlikdagi farqni unutmaylik. Suy va Tan davrida, Yan Kuanning fikriga ko'ra, "li" ning uzunligi Kechki Vey davridagi o'lchov bilan teng bo'lib qolgan. Sayohatnomaga ko'ra, Balujia qadimgi Gumoning

⁹ Qozog'iston janubidagi daryo

¹⁰ Talas daryosi va Chu daryosining quyi oqimi o'rtasidagi hududni egallaydi, janubda Shosh viloyatiga va shimolda Sirdaryoning quyi qismiga cha bo'lgan hudud

¹¹ Xanshu (漢書- Xan sulolasi tarixi) Xan sulolasining miloddan avvalgi 206 – milodiy 25 yillardagi tarixi aks ettirilgan asar. Asar Xitoy tarixchisi Ban Byo tomonidan boshlanib uning o'g'li Ban Gu, keyinchalik esa qizi Ban Chjao tomonidan yozilgan bo'lib, Xan sulolasiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan.

g'arbiy qismida joylashgan. Shyuan Zangning Balujia poytaxtiga kirishi dargumon, chunki bu uning yo'lini uzaytirib yuborardi. Va sharqiy yerlaridan u, ehtimol, hozirgi Yakkaariq hududidan, shimoliy-g'arbiy sayohatini davom ettirdi, bu esa uni Issiqko'lga olib keldi.

“Xan shu” ga ko'ra, Vensudan shimolga, poytaxt Usungacha boradigan yo'l Sharqiy Turkistondan Tekes va Ili vodiylariga eng qisqa yo'l sifatida faqat Muzart dovoni orqali o'tishi mumkin bo'lgan yo'l ma'lum edi. Shyuan Zang yozishicha: “Shimoli-g'arbda, 300 li/157 km dan keyin biz Shiszi daryosidan o'tib, Linshanga (Muz tog'i) yaqinlashdik. Muz tog'i haqida sayohatnomaning 12-bobida uchraydi. Bu Sunlin (Pomir) tog'larining shimoliy chegarasi”¹². Avvalo, VII asr boshidagi xitoyliklarning g'oyalariga ko'ra, Sunlin aslida shimolda Xon Tengri tog' tutashgan joyidan boshlanganini ta'kidlashimiz mumkin. Xaritaga ko'ra, Yakaariqdan Muzart dovonigacha bo'lgan masofa taxminan 120 km bo'lib, balandligi 3564 m bo'lgan dovon orqali VII asr boshidagi 157 km yo'l masofasiga to'liq mos keladi. Keyingi yo'lni tasvirlab, Shyuan Zang shunday deydi: “400 li tog'larni bosib o'tib, biz aylanasi 1000 li, sharqdan g'arbiga cho'zilgan va janubdan shimolga toraygan Dasingchiga (Chjexay yoki Syanxay deb ham ataladi) yetib keldik. To'rt tomondan tog'lar bilan o'ralgan”.¹³ Bu Issiqko'l ekanligiga hech kim shubha qilmaydi. Biroq, Shyuan Zangning unga qanday kelganligi haqida turli xil fikrlar mavjud. Ba'zilar u Muzartning Bedel dovoni (4284 m) orqali o'tganiga ishonishadi. XXR ning zamonaviy olimi Chjou Lyankuan o'zining “Buyuk Tan davrining G'arbiy hududi to'g'risidagi eslatmalarga oid tarixiy-geografik tadqiqotlar tavsifi” fundamental asarida ushbu fikrlarning barchasini keltirib, ularning hech biriga qo'shilmagan va Shyuan Zang boshqa dovon - Qoraqir orqali va undan keyin Issiqko'lning sharqiy qirg'og'idagi hozirgi Tup qishlog'iga o'tganligini isbotlashga harakat qildi.

Birinchidan, Issiqko'lga olib boradigan bunday marshrut noma'lum.

Ikkinchidan, nima uchun Shyuan Zang yo'lni bitta pastki dovondan emas, balki, ikkita, hattoki juda baland bo'lgan yo'llarni tanlagani, ikkinchi yo'lni esa belgilamagan.

Uchinchidan, nega u Hindistonga bo'lgan olis safarni oson bo'lmasligini oldindan bilib, asrlar davomida bosib o'tilgan yo'lni emas, balki uzoq va mashaqqatli yo'lni tanlagan? Negaki, Muzartdan (3564 m) balandroq bo'lgan (4284 m) Bedel dovonigacha hozirgi Oqsuvdan 200 km kartografik masofa bo'lib, bu Lingshangacha bo'lgan qadimgi yo'l masofasidan ham ko'proqdir.

14

¹² “Sin Tan shu”da shunday deyilgan: Balujidan 300 li g'arbda. Shubhasiz, bunday ko'rsatkich bitta iyeroglifning yo'qolishi natijasidir, chunki agar Balujia poytaxti Aksu shahrida bo'lsa, unda uning g'arbida hech qanday dovon yo'q, 157 li yo'l masofasi, taxminan 120 km.

¹³ “Sin Tan shu”da Linshandan Dasingchigacha bo'lgan 400 li yo'l o'tkazib yuborilgan/ko'rsatilmagan. “Shiji” da n keyin Suyega boradigan 500 li masofalik yo'l ko'rsatiladi (221/1, 6233-bet).

¹⁴ Боровкова. Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э. – М.:Наука, 1989. – С.132

Suye shahrida turli mamlakatlardan kelgan savdogarlar yashaganligi sababli, u katta karvon yo'lida joylashgani aniqlangan. Ammo Shyuan Zang ko'rsatgan masofaga asosan uni Issiqko'ldan uzoqroq joyda izlash noto'g'ri bo'ladi, bu ko'rsatmalar faqat ko'l yaqinidagi Chu daryosigacha bo'lgan masofaga to'g'ri keladi. Keyinchalik sayohatnomada biz shuni o'qishimiz mumkin: "Suye shahridan g'arbda 400 li dan keyin ular Mingbuloqqa yetib kelishdi. Mingbuloqning janubiy tomonida qorli tog'lar, qolgan uch tomonida tekislik bor. Daryolar yerni sug'oradi..."

Qirg'iz tizmasining shimoliy etaklarida Baytiq tizmalararo pastligi joylashgan, zamonaviy yo'riqnomada aytilishicha, "siz o'zingizni o'zga tabiat qo'ynida ekanday his qilasisiz". Bu yerda yoz va qish ancha mo'tadil, havo toza va shaffofdir". Mingbuloqdan 73-78 km g'arbda, Shyuan Zang yozganidek, Dalosi shahri joylashgan bo'lib, unda "barcha davlatlarning savdogarlari va chet elliklar birgalikda yashagan". Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, Dalosi katta karvon yo'lida joylashgan. Dalosidan 200 li/105 km janubi-g'arbda, Shyuan Zang ma'lumotlariga ko'ra, Bayshuychen joylashgan. Yo'lning sharqida Qirg'iz tizmasidan oqib o'tuvchi Chu daryosining irmog'i va Oqsuv daryosi (turkcha "oq suv") bo'lgan, ular bo'ylab ikkita aholi punkti joylashgan. Demak, Bayshuychen shahri shu daryoga yaqin hududda (Talas shahrining janubi-g'arbidagi boshqa daryo yaqinida emas) joylashgan deb ishonishga asos bor. Shyuan Zang tomonidan ko'rsatilgan Dalosigacha bo'lgan masofa Talas yaqinidagi g'arbiy tomonda joylashgan Oq daryoni (Aksu, Baysyuy) izlashga imkon bermaydi.

Bayshuychen shahridan 200 li/105 km janubi-g'arbda, Shyuan Zang ma'lumotlariga ko'ra, Gongyu shahri, janubda esa 50 li/26 km masofada Nuchijian joylashgan.¹⁵ Sulola tarixida bu joylar haqida boshqa ma'lumotlar keltirilmagan.

Ammo Nuchijyandan g'arbda 220 li / 115 km masofada ko'rsatilgan Chjeshi davlati "Bey shi" va "Sin Tan shu" sulolalari tarixida Shi (tosh) nomi bilan ma'lum bo'lib, o'sha davr voqealari tavsifida qayd etilgan bo'lib alohida e'tiborga loyiq.

Uning Toshkentdagi joylashuvi umumiy tarzda qabul qilingan. Xitoycha Shi-gou (Tosh davlat), Toshkent ya'ni Tosh shahar nomining qadimgi arab va qadimiy turkiy tillar bilan ham, Toshkent shahrining hozirgi nomi – Shosh, Choch bilan ham mos kelishiga asoslanadi.

Shyuan Zang sayohatnomasida va "Sin Tan shu" da Chjeshidan (Shi) 1000 li janubi-sharqda joylashgan Farg'onadagi qadimgi Davan bilan tenglashtirilgan Buxan davlati ko'rsatilgan. Shi davlatining birinchi tavsifi "Bei Shi" da paydo bo'lgan, u yerda ham Yueshashui daryosi bilan bog'langan. Bu Ouyang Syu Shining ikkinchi tavsifida "Bei Shi" materiallariga tayanganligini ko'rsatadi. "Bei shi" da Buxan (Farg'ona) davlati Shining

¹⁵ Muallif bu asarida yevropalik tadqiqotchilarga ishora qilib, ularning nomini aytmay, Bayshuychenni aynan shu tarzda mahalliyashtiradi.

janubidan 600 li masofada ko'rsatilgan va Buxan tavsifida Shi undan 500 li shimoli-g'arbda, Buxanning o'zi esa Shule shahridan 1000 li g'arbda va Suduyshan mamlakatidan 500 li sharqda va Guachjoudan (Dunhuan) 5500 li g'arb tomonda joylashganligi aytiladi. Shule va Guachjoudan Buxangacha bo'lgan masofalar uning poytaxti hali ham O'sh shahri hududida joylashganligini ko'rsatadi.

So'ngra Shyuan Zang Sirdaryo, Samarqand va Buxoroga keladi. Shyuan Zangni Buxorodan janub tomonga yurib, ikki tomoni baland qoyatosh oralig'idagi yo'ldan o'tadi va bu joyni "Temenguan" ya'ni "Temir darvoza" deb ataydi¹⁶.

Shu bilan birga, Shyuan Zang Temir darvozaga olib boradigan yo'l juda baland, qiyin tog'lar bo'ylab VII asrdagi yo'l masofasining 300 li / 157 km ekanligini yozadi. Samarqanddan Bansuntog' tizmasidagi Derbent dovonigacha bo'lgan yo'l tog'lardan o'tmaydi, balki dengiz sathidan atigi 1000 metr balandlikda joylashgan tepalik hududdan o'tadi. Boysuntog' tizmasining o'zi esa maysa va archalar bilan qoplangan. Yo'l ko'plab daryo va soylarni kesib o'tadi. Demak, bu yo'lni suv va o't kam bo'lgan baland va tik tog'lar orasidagi yo'l deb aytish mutlaqo noto'g'ri.

Shyuan Zang tasvirlagan Temir darvozaga olib boradigan yo'lining geografik xususiyatlari bilan Samarqanddan Derbentgacha bo'lgan yo'nalish o'rtasidagi tafovutni yaqqol ko'rish mumkin. Tahlil qilingan ma'lumotlarga ko'ra, Samojian/Kangning egaligi hozirgi So'g'd viloyatida joylashganligi sababli, ikkinchi janubga ketadigan karvon yo'li ko'rib chiqiladigan bo'lsa, u chindan ham ketma-ket joylashgan uchta baland tizma – Turkiston, Zarafshon va Hisorni kesib o'tadi. Kamida 100 km uzunlikdagi yo'l baland tog'lardan o'tadi, u yerda suv va o't kam. Temir darvozalardan janubda, Shyuan Zangning yuqoridagi tavsifiga ko'ra, bir vaqtlar bu yerda mavjud bo'lgan davlat hududida tashkil topgan 27 ta Tuxolo viloyatlari joylashgan. Shyuan Zang ularning barchasini karvon yo'llari bo'yicha ketma-ketlikda tavsiflab beradi. Temir darvozani tark etgandan so'ng, u birinchi bo'lib Fochuhe daryosining quyi oqimida joylashgan Dami shahrini ko'rsatgan. Ammo, bu uning Tuxolo yerlarining umumiy tavsifida Fochuhe daryosi tuxolo yerlarining o'rtasidan oqib o'tgani haqida xabar berilgan, ammo keyin daryo birdan shimolga ko'chib qolgan. Shunga o'xshash faktlarni ko'rishimiz mumkinki, qadimgi xitoyliklar o'zlari kesib o'tgan yoki oddiygina ma'lumot olgan daryo o'zanlarining yo'nalishini bilmay, ularni chalkashtirib, turli daryolarni bir xil nom bilan atashgan. Shunday qilib, Shyuan Zang bu yerdagi Surxondaryoni o'ziga ma'lum bo'lgan va Tuxolo hududining o'rtasidan o'tuvchi Fochuhe daryosi bilan adashtirgan.¹⁷

¹⁶ Ходжаев А.. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – Б.164

¹⁷ Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э. – М.: Наука, 1989. – С.145

Shyuan Zang Balxga qadar bir necha davlatlardan o'tib boradi. Balx orqali Hindiqush tog'lariga yetib boradi. Hindiqush tog'laridan so'ng Kobulga yetib boradi. Sharq tomonga 600 li yurilganidan so'ng, Shimoliy Hindistonga yetib boradi. Hindistonga yo'lga chiqqan Shyuan Zang Markaziy Osiyo hududi orqali yurib, bu yerlardagi juda ko'p davlarning joylashuvi, yashash shart-sharoitlari haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi.

XULOSA

Xulosa qiladigan bo'lsak, Shyuan Zangning sayohati va uning "Buyuk Tan sayohatnomasi" asarining o'rganilishi Markaziy Osiyo tarixiga oid juda ko'plab tarixiy va geografik ma'lumotlarning yoritilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Tan davriga oid boshqa manbalar Shyuan Zangning sayohati kabi geografik va toponomik ma'lumotlarni aniq aks ettirmaydi. Quyidagi omillar sayohatnomaning o'rganilish ahamiyatini oshiradi:

*Birinchi*dan, Xitoyning ushbu mintaqa davlatlari bilan xalqaro aloqalari tarixini haqiqiy o'rganish faqat ularning joylashuvi tarixiy-geografik jihatdan aniqlangandan keyingina boshlanishi mumkin;

*Ikkinchi*dan, sulolalar tarixida alohida davlatlarning tavsifi deyarli yo'q. "Sin Tan shu" da Ouyan Syu ular haqidagi ma'lumotlarni qandaydir tarzda bog'lashga harakat qiladi, ammo unda aniq tushunish deyarli qiyin. Jumladan, Hisor tizmasidan janubda joylashgan hududlarning siyosiy xaritasini esa faqat Shyuan Zangning sayohatnomasigina qimmatli ma'lumotlarni taqdim etadi.

*Uchinchi*dan, Shyuan Zang sayohatnomasida o'zi guvohi bo'lgan voqea-hodisalar va yurgan yo'llarining marshrutini ifodalaydi. Xususan, Shitsin poytaxti haqidagi ma'lumotlarga e'tibor qaratamiz. Shyuan Zang shahar haqida quyidagilarni yozadi: Bu yerda ko'p miqdorda no'xat va bug'doy yetishtiriladi; boshqa don mahsulotlari esa kam bo'lgan. Vanch vodiysi qadimdan Pomirning don ombori sifatida tanilgan, shuning uchun, aftidan, bug'doy yetishtirish bu yerda qadimdan boshlangan. Shu sababli, "Sin Tan Shu" (Tan sulolasining yangi tarixi) dagi odamlar bu yerda faqat savdogarlarni talon-taroj qilish bilan shug'ullanadilar, degan xabar haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Sayohatnoma Tan sulolasi tarixiga oid "Sin Tan shu" kabi manbalar bilan qiyoslanganda o'zining ustunlik jihatlari bilan ajralib turadi. Markaziy Osiyodagi ba'zi davlatlarning joylashuv o'rni, joy nomlarining aniq qayd etilishi kabi xususiyatlari bilan sayohatnoma mintaqamizning o'rta asrlardagi tarixini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ходжаев А.Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. – Т., 2007. – 280 б.

2. Байпаков К.М. Западно-тюркский и Тюркешский каганат: тюрки и согдийці, степь и город / К.М.Байпаков // Известия НАН РК. Серия общественнїх наук. – 2009. – С.105-146
3. Боровкова Л.А. Запад Центральной Азии во II в. до н.э. VII в.н.э. – М.:Наука, 1989. – 175 с.
- 4.Гафуров Б.Г..Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. 2-е изд. – М., 1972. – 425 с.